

## پاکستانی پنجابی افسانے وچ علامت نگاری

### Abstract:

This research article deals with symbolism in Pakistani Punjabi short stories. Infact symbolism takes something that is usually concrete and associates it to something else in order to give it a new and more significant meaning. So Pakistani Punjabi short story writers have used literary technique of symbolism as a powerful tool to express the follies which are still practiced in today's society. They observed political oppression and tyranny, religious and economic exploitation, internal and external conspiracies, psychological problems of society and described their views in symbolic way. In this way they play an important role to improve and strengthen our nation to defend their identity.

**Keywords:** Symbolism, Short stories, Usually, Significant, Literary, Practiced, Observed, Oppression, Exploitation,

علامت لئی انگریزی وچ S y m b o l دا لفظ ورتیا جاندا اے۔ ایہ یونانی لفظ Symbolon توں نکلیا اے جیہدے معنی میں دو شیواں نوں اکٹھا رکھنا۔ ڈاکٹر سہیل احمد خان لکھدے نیں:

”لفظ سمبل (symbol) جس کے لئے اب اردو میں علامت کی اصطلاح قبول کر لی گئی ہے یونانی لفظ (Symbolon) سے نکلا ہے اور خود یہ لفظ دو لفظوں (Sym) اور (Bolon) کا مرکب ہے۔ پہلے لفظ کا مفہوم ”ساتھ“ ہے اور دوسرے کا ”پھینکا ہوا“ چنانچہ پورے لفظ کا مطلب ہوا ”جسے ساتھ پھینکا گیا۔“ اصل یونانی مفہوم میں اس کا استعمال کچھ یوں تھا کہ دو فریق کوئی چیز (مثلاً

چھڑی یا کوئی سہ (توڑ لیتے تھے اور بعد میں ان ٹکڑوں کو دونوں فریقوں کے درمیان کسی معاہدے کی شناخت کا نشان سمجھا جاتا تھا تجارت کرنے والوں میں بھی اس طرح کی چیزیں کسی تجارتی معاہدے کی شناخت اور خرید و فروخت شدہ اشیاء کی تعداد کا تعین کرنے کے لئے استعمال ہوتی تھیں۔ اس طرح ”سمبل“ کا مطلب ہوا کسی چیز کا ٹکڑا جسے جب دوسرے ٹکڑے کے ساتھ رکھا جائے یا ملایا جائے تو وہ اس اصل مفہوم کو زندہ کر دے یا یاد دلا دے جس کا وہ شناختی نشان ہے۔“ (1)

مڈھ وچ ’علامت‘ نوں ’نشان‘ دے طور تے سمجھیا جاندا سی۔ دراصل نشان اصل شے دا نمائندہ ہوندا اے جد کہ علامت دے معنی وصال کھیترو وچ لئے جاندا نیں۔ علامت اجیہی نفسی کیفیت نوں بیان کردی اے جنہوں بوہت وضاحت نال بیان کرنا ممکن نہیں ہوندا۔ علامت نوں سمجھن لئی کجھ ڈکشنریاں تے لُغتیں دے معنی ملاحظہ ہوں:

قاموس مترادفات موجب:

علامت: ۱۔ اثر۔ نشان۔ نشانی۔ داغ۔ نقش۔ آثار۔ لکھشن۔ لچھن۔ مارک

۲۔ پہچان۔ شناخت

۳۔ خصوصیت۔ خاصیت۔ خاصہ۔

۴۔ پتا۔ سراغ۔ کھوج

۵۔ سنگ میل۔ نشان فاصلہ

۴۔ دلیل۔ برہان۔ ثبوت۔ (2)

فرہنگ آصفیہ موجب:

”علامت (ع)۔ اسم مونث: (۱) نشان۔ لکھشن۔ لچھن۔ مارک (۲) پتہ

ایڈریس (۳) سراغ۔ کھوج (۴) اشارہ۔ کنایہ (۵) چھاپ۔ مہر۔ شناخت کا

نشان جو کارخانہ یا مالک کی طرف سے ہو۔ لیبل (۶) آثار، (3)

علمی اردو لغت جامع موجب:

”علامت: {ع امث} نشان۔ داغ۔ نقش ۲۔ آثار ۳۔ پہچان ۴۔ نشان جو کسی

خاص کارخانے کا بنایا جائے ۵۔ (طب) بیماری کی جانچ یا تشخیص۔ بیماری کے

آثار ۶۔ (الجبر) جمع تفریق، ضرب، تقسیم وغیرہ کا نشان ۷۔ امیری نشان ۸۔

میل کا پتھر فاصلے کا نشان جو سڑک پر لگایا جائے ۹۔ خصوصیت خاصہ ۱۰۔

دلیل۔ مظہر، (4)

ڈاکٹر انیس اشفاق علامت بارے لکھدے نیں:

”علامت سے مراد وہ بیان ہے جس کے ذریعہ جو کہا جائے اس سے کچھ زیادہ اور کچھ الگ معنی مراد لیے جائیں۔ علامت ہمارے ذہن کو معانی کی کئی جہتوں کی طرف منتقل کرتی ہے اور اس کی خوبی یہی ہے کہ یہ ان میں سے ہر جہت کے لیے موزوں قرار پائے۔ علامتی اظہار بجائے خود بیان واقع ہوتا ہے لیکن اس بیان واقع کے ظاہری مفہوم سے ذہن اس مفہوم کے مماثل کسی اور مفہوم کی طرف بھی منتقل ہو جاتا ہے یہ بیان واقع کسی شے کا بھی ہو سکتا ہے کسی وقوعے کا بھی اور کسی صورت حال کا بھی۔“ (5)

اُتے بیان کیتیاں گئیاں علامت دیاں تعریفاں توں ایہ سٹانکلدا اے پئی علامت نمائندگی دا اک طریقہ اے۔ دراصل جدوں کوئی شے اپنے مخصوص معنیاں توں اگے لنگھ کے امکانات ول اشارہ کرے تاں اوہ علامت بن جاندی اے تے حقیقت دی پر اسراریت تیک قاری دی رسائی ہو جاندی اے۔ پنجابی ادب دی تاریخ وچ کلاسیکی شاعراں نے علامت دی ورتوں راہیں وصال کھیتر وچ سماج اندر جبر، ظلم تے زیادتی دیاں ونوون شکلاں دے خلاف مزاحمتی عمل نوں جاری رکھیا۔ جتھوں تیک پاکستانی پنجابی افسانے وچ علامت نگاری دی روایت دا سمبندھ اے تاں ایس دا مُڈھ پاکستان وچ 1958ء وچ پہلا مارشل لاء نافذ ہون پاروں 60ء وچ بجھا۔ ایس دور وچ لکھے گئے افسانے اک پاسے تاں سیاسی جبر تے دوجے پاسے عالمی سطح تے شے، کردار تے کہانی وچ موجود رمز تے بھید دے ادراک نوں منظر عام اُتے لیائے۔ پاکستانی پنجابی علامتی افسانے لکھن والیاں وچوں وسیم گوہر ہوراں داناں اُگھڑواں اے۔ اوہناں دے افسانیاں دا مجموعہ کھنڈر شہر دی کوک، علامت دے رنگ وچ رنگیا ہو یا اے۔ افسانہ ”پیڑاں“ (2) وچ مرکزی کردار قبرستان اندر اپنے پیو تے بھرا نوں دفنان مگروں اپنی ہوند، لیکھ تے مٹی نوں بھالدا اے۔ سماجی روایاں دے زوال دا دکھ تے سماج نوں سدھارن دا شعور اوہدے اندر کئی سوالاں نوں جنم دیندا اے:

”جیہڑے جیوندے نیں او مُردے نیں تے جیہڑے مُردے نیں اوہ

جیوندے.....

”حیاتی بعد از مرگ“

تے فیر حیات کاہدے لئی؟“ (6)

آخر اوس نوجوان نوں اپنا راہ بھن دے جتن وچ قبرستان وچ اک بابا ملدا اے جس کولوں

اوہ باہر جان تے جیوندے رہن داراہ کچھدا اے پر بابے دا جواب اگوں اک ہور گھنڈی پا دیندا اے:  
 ”پتر 38 ور ہے پہلاں میں ایس قبرستان وچ آیا ساں تے اج تیک مینوں باہر  
 جان دی راہ نہ لکھی..... تینوں کیہ دساں، جے تینوں لکھ پوے تاں مینوں وی  
 دسیں۔“ (7)

افسانہ نگار نے نوجوان تے بڈھے راہیں ساڈے سماج دی موت نوں سامنے لیاندا اے۔  
 ایس افسانے وچ علامتی طور اُتے لوکاں دی سوچ اندر موجود جمود نوں توڑن ول اشارہ ملدا اے۔ افسانہ  
 پڑاں (3) وچ اک باشعور مزدور اپنے ساتھیوں نال رل کے اپنے حقان دی منگ کردا اے تاں اوس  
 نوں نوکری توں ہتھ دھونے پیندے نیں۔ افسانہ نگار نے علامت دے رنگ وچ مرکزی کردار نال ہوئی  
 واپری نوں بیان کیتا اے:

”سوال..... سوال نیں، پر سوالاں دے کوئی جواب نہیں.....“

راہواں نے پر راہواں گوچیاں پیاں نیں..... تے اوہ اپنے سدھراں پٹے لیر و لیر  
 سریر نوں کچھ ماری جیتی دے ایس کبے راہ تے ٹردا..... سڑکاں تے پیر پاندا،  
 اگے ودھدا، شوکیساں وچ ٹنگیاں، سچیاں..... اپنیاں، اپنی بہن دیاں تے اپنی  
 ماں دیاں سدھراں نوں تکتا اے تے ہنیرے دا کوہرا ناگ کنڈلی مارے  
 اوہدے سینے تے آہندا اے۔“ (8)

”گھیر“ افسانے وچ علامتی طور اُتے پاکستان وچ مارشل لاء دے دور وچ لوکاں نوں پیش  
 آؤن والیاں اوکڑاں بیان کیتیاں گئیاں نیں۔ افسانہ نگار لکھدا اے:

”راتوں راتی اک عذاب دھمک دار بوٹاں دی شکل وچ ایس پنڈ دے وسنیکاں  
 تے لٹھ پیتاے ہر گھر ماتم پے گیا۔ ہر گھر دا گھبر و راتوں رات گھراں وچوں کڈھ  
 لیتا گیا تے اوہناں وچوں کنیاں دا مڑ پتہ ای نہیں لگیا تے جیہڑے مڑ آئے  
 اوہناں دے پنڈے درداں دی جندڑی بن گئے۔“ (9)

افسانہ ”سازشی ویلے دی گواہی“ اک لکھاری نال ہوئی بیتی اُتے چانن پاؤندا اے۔ لکھاری  
 اپنیاں لکھتاں راہیں عام لوکاں نوں سیاسی شعور دیندا اے۔ آخر اوس نوں طالب علماں وچ بدامنی، تخریبی  
 کاروائیاں تے باغیانہ لکھن لکھن پاروں چارج شیٹ دتی جاندی اے۔ پر لکھاری اپنا راہ کھوٹا نہیں کرنا  
 چاہندا تے تاریخ دے دو جیاں سچیاں لوکاں وانگ سولی چڑھ جاندا اے۔ جیویں کہ ایہناں لفظاں توں  
 ظاہر ہوندا اے:

”گلی جیپ دے شور تے بوٹاں دی دھمک نال کنب گئی تے اوہ سارے فیصلے توں

پہلاں ای فیصلہ کر گئے۔ پیو دے اتھرو، ماں دے وین تے بہناں دیاں چیکاں  
جیپ دے پہیاں وچ ولیٹیاں گئیاں تے اوہ بندوقاں دی نوک تے ٹنگیا احتجاج  
دی سولی چڑھ گیا۔“ (10)

افسانہ پچھلے پہر دا خواب (۱) وچ خواہاں راہیں پاکستان دی تاریخ وچ مارشل لاء لگن دے  
عمل تے جمہوریت دے چاہیوان مرداں تے عورتاں نال ہوئی واپری نوں علامتی رنگ وچ بیان کیتا گیا  
اے۔ وسیم گوہر لکھدے نیں:

”اوہ سچی مچی آگئے سن۔ اوہدے آلے دوالے حیرانگی دیاں زنجیراں ولیٹیاں  
گئیاں تے اوہ اوہناں زنجیراں توں اپنا آپ چھڑان دا چارہ کر رہیا سی جے  
اوہ دیاں اکھاں اگے خوف دا پردہ تن گیا۔ ایس پردے وچوں کالے، سوہے تے  
ساوے دیو، لے لے چا بک پھنکار دے زمین توں آسمان تک دھوڑ اڈاندے  
نکلے۔

”ایہہ نوں پھڑلو، مٹکا دیو ایہہ نوں۔“ (11)

ایسے طرحاں پچھلے پہر دا خواب (2) وچ وی خواہاں دی تکنیک راہیں بندیاں دے اکلاپے،  
خوف، اکھراں دے گواچ جان دی گل کیتی گئی اے۔ افسانہ نگار سکھ تے امن چاہندا اے جیہڑا اوس  
دی دسترس توں بوہت دور اے۔ افسانے وچ دو مرکزی کردار نیں اک مرد تے اک زنانی۔ زنانی مرد  
نوں اپنا سفتا سناؤندی اے جس وچ علامت راہیں حقیقت سامنے لیاندی گئی اے:

”جیویں ساڈی کوئی شے گواچ گئی اے..... واج یا حرف، اسیں لبھدے لبھد  
نسدے نسدے اک اجہی تھاں تے آئے جتھے کنڈیاں ولیاں تاراں ساڈا راستہ  
روکے کھلوتیاں نیں۔ ساریاں کڑیاں نے اک دو جے ول تکیا تے فیر ساریاں  
رل کے کنڈیاں ولیاں تاراں دے پار لتھ گئیاں تے بس فیر اک چیک چھاڑ مچ  
گئی۔ میں ڈریاں اکھاں نال ویکھیا پئی کڑیاں دے جے اُن ڈٹھے ہتھاں وچ  
پھڑیاں سنگیناں وچ پروئے گئے نیں۔ میں ڈر دے مارے اکھاں ٹوٹ  
لنیاں تے بوٹا دے دھمک میرے کنیں پئی تے فیر ہولی ہولی اوہ واج میرے  
نیڑے ہوندى گئی۔ میں کنبدیاں ہوياں واپس ہوئی پراچن چیت میرا پنڈا تڑفیا  
تے درداں دیاں لہراں نے میریاں اکھاں کھول دتیاں..... میں ویکھیا پئی بوٹاں  
والیاں دیاں سنگیناں وچ میں وی لمک رہی آں تے فیر.....“ (12)

”گواچے اکھر“ افسانے وچ لکھن دے عمل نوں روکيا گیا اے۔ لکھاری لکھنا چاہندا اے۔

اوہ گھروں باہر نکل کے مشاہدہ کرنا چاہندا اے پر اوس نوں ڈک دتا جاندا اے۔ ایہ افسانہ اوس دور نوں ظاہر کردا اے جدوں عام لوکاں لئی آواز چلن اُتے پابندی سی۔ افسانہ نگار لکھدا اے:

”گواچے اکھراں نوں لہسن لئی میں پوڑھیاں توں تھلے پیر دھرناواں تاں پہریداراں دیاں سیٹیاں میرے قدماں دیاں بیٹیاں بن جانداں نیں تے پہریداراں دیاں بُوناں دی دھک مینوں اندر دھک دیندی اے۔“ (13)

”مٹی ونا پھیر“ افسانے وچ علامتی انداز وچ ہمیرے، چانن، سورج، چن تے لمی سڑک ورگے لفظں دی ورتوں کیتی گئی اے۔ اک پاسے بوہتا ہمیرا تے مایوی تے دوجے پاسے اکھاں نوں چندھیان والا چانن دونوں بندے نوں جین نہیں دیندے جیویں کہ افسانہ نگار ہمیرے بارے لکھدا اے:

”م.....م.....میں.....مر گیا ساں۔؟“  
 ”آہو.....ہمیرا ودھ جائے تے بندے مر جاندا نیں۔“ (14)

چانن تے دُھپ اندر لگی علامت ملاحظہ ہووی:

”ایس نامکن والی تارکول دی کالی توت سڑک تے میں ساں تے لشکاں ماردی دُھپ، اجیہی دُھپ جیدی لشک وچ میریاں اکھیاں ای نہ لگدیاں سن، گھراں دے وسنیک کتھے نیں؟ ایس سوال نال لوں لوں وچ کتنی چھڑ پئی۔“  
 ”لمی سڑک دے وسنیکاں نوں تے مرے لما چر ہو گیا اے۔“ (15)

حنیف باوا دیاں کہانیاں دے مجموعے ”کہانی“ وچ شامل کہانی ”دھی“ وچ اک غریب پیوالہ دتہ سفنے وچ سماج دے رساں رواجوں موجب اپنی دھی دا ویاہ ہوندا ہویا دیکھدا اے۔ پر ایس خُشیاں بھرے موقعے اُتے اوس نوں گدھ دی آواز سنائی دیندی اے۔ آخر جدوں اوس دی دھی دی ڈولی رُ جاندا اے تاں اوہ دوبارہ گدھ نوں درخت اُتے بیٹھا دیکھدا اے۔ جیویں کہ:

”میں دیکھیا اک وڈا سارا گدھ درخت تے بیٹھا ہویا اے۔ مینوں اوہدیاں اکھاں سپ نالوں دی ڈراونیاں لگیاں۔ جدوں میں اوہدے ول ذرا غور نال نکلیا تاں مینوں ایس طرح لگیا جیویں اوہ مینوں دیکھ کے دندیاں چڑا رہیا ہووے۔“  
 میں ڈر گیا۔“ (16)

درحقیقت گدھ نخست دی علامت اے۔ کہانی کار نے گدھ دی علامت راہیں ساڈے سماج دیاں غلط رساں رواجوں نوں ظاہر کیتا اے جیہڑے دھیاں دے ویاہ وچ رکاوٹ بن دے نیں۔ کہانی ”لہو دیاں لیکاں“ وچ آدم بودی علامت ورتی گئی اے۔ درحقیقت آدم باواہناں لئیریاں نوں

ظاہر کر دے اے جیہڑے پنجاب دی دھرتی اُتے قبضہ کرن لئی لوکاں دا خون کردے نیں۔ پراوس خون دیاں لکیراں اندروں انقلاب جنم لیندا اے:

”آدم بو۔ آواز دی گرگڑاہٹ وچ تڑیاں پے گئیاں۔ لہو دیاں لیکاں دا اک

بڑا ہار بن گیا۔

شہر دے کوپے کوپے۔ گلی گلی شور شرابا۔

اساں لہو دیاں لکیراں واں۔ خون دے فوارے ہاں۔ ہن اساں تیرا سارا حساب

نیڑ دینا اے۔

توں ہن نس کے کدھرے نہیں جاسکدا۔ ایس لئی کہ ہن ایہ دھرتی ساڈی

اے۔“ (17)

ناصر بلوچ ہوراں دی کہانی ”بہروپیا“ وچ دادو نائی دا مڈل فیل منڈا پرانے اخبار دچوں چودھری دی بیٹھک دی سردل تے کھلو کے اُچی اُچی اخبار پڑھدا اے جس وچ خبر علامتی انداز وچ شائع ہوندی اے۔ درحقیقت ایس خبر وچ چودھری دیاں بھیڑیاں کرتوتاں دا ذکر ہوندا اے۔ ایس خبر نوں سُن کے چودھری، منڈے نوں بار بار سولی تے چاڑھن دا حکم دیندا اے۔ پر منڈا غلط نظام دے خلاف نابری کردے ہوئے پھانسی دے کلاوے وچ اپنا گانا آپ لا کے سُٹ دیندا اے۔ جدوں چودھری نے منڈے نوں بہروپیا آکھیا تاں منڈے دے بیو دی گل وچ بہادری تے حق دی گل نوں علامتی انداز وچ شمس، منصور، سرد، دُلے نال جوڑیا گیا اے جنہاں اپنے دور وچ حق دی آواز چلے گی۔ ملاحظہ ہووے:

”بہروپیا جے، نرا بہروپیا.....“

”نہیں چودھری بہروپیا نہیں، میرا پتر اے، میرا پتھر اے۔ شمس اے، منصور

اے، سرداے، دُلا اے، حق اے، سچ اے۔

”توں وی بہروپیا ایں۔“

”نہیں چودھری“، پکھن والی ساری خلقت رل جاندی اے..... کلوڑے،

و پھرے، ودھدے لوک۔

”اسیں تے اے وی سمجھنے آں ایہ بہروپیا اے۔“

”تسیں ہمیش سانوں ایسے طرح بے سرتا کردے آئے او، اوئے چودھریو، اوئے

بہروپو۔“ (18)

ناصر بلوچ ہوراں دی کہانی ”سیتیاں اکھاں والے“ وچ سٹیڈیم اندر کھیلے جان والے میچ راہیں

انسانی زندگی دے وکھو وکھرے پکھاں دی گل کیتی گئی اے۔ لوک میچ بارے بحث و مباحثہ کردے نیں

تے اک دوجے داسر پاڑھنوں فرق نہیں کردے۔ کہانی وچ برصغیر پاک و ہند دی ونڈ تے خصوصی طور اُتے تہی دُنیا وچ ہار جت دے فیصلیاں تے مارشل لاء دے حوالے نال علامتی انداز وچ بحث کیتی گئی اے جیویں:

”جلوس!“

”اینا وڈا جلوس نکلیا اے سٹیڈیم چوں تہانوں سارامی نہیں؟“

ایہناں نوں ایہ مت نہیں کہ کتنا اہم میچ ہو رہیا اے۔ ساری سیریز دادار و مدار ایس

میچ تے اے۔ نان سینس، سٹوپیڈ، فسادی۔“.....

”اوئے ٹھو بھئی، پلس دکاناں بند کر رہی اے۔“

”ہو یا کیہ اے؟“

”نواں آیا ایس باؤ، اوہ ویکھ جلوس ایدھر لگا آوندا اے“

”گولی چل گئی، اوئے نکلو حمام وچوں“

ایدھر وڑے بے

اسیں تے گاہک آں

سارے ای گاہک نیں، نکلواوئے فساد یو باہر“

اتھر وگیس داسیل پھندا اے

”ٹھو اوئے“

نائی، اوہ تے اوہد یار باہر نسدے نیں، حمام وچوں نکل کے ننگا بندہ کچھ بھجدا

اے۔

”اودھر چلیے“

”اوئے سیتی اکھاں والیاں، اودھر جلوس اے“

”ایس ننگے نوں پھڑو، جلوسیا جے، پلس دادھیان ہٹانا چاہندا اے۔“

سڑک وچکار، ننگا نسا بندہ تے کچھ پلس۔ بھاڑ پئی ہوئی اے“ (19)

افضل توصیف ہوراں دے کہانیاں دے مجموعے ”ماہلی میرے پچڑے“ وچ شامل کہانی

”گانی والا طوطا“ اک علامتی کہانی اے جس وچ اک گانی والا طوطا قوم دے اوس حکمران نوں ظاہر کردا

اے جیہڑا اپنی قوم نوں جاگرتی دیندا اے جو کہ لکھارن لکھدی اے:

”اک ویلا سی اوہ جنگل دے چرند پرند نوں اک مُٹھ ہو کے اپنے حق دی حفاظت

لئی گڑ دسدا ہوندا سی۔ اک گر کٹھے ہون دا گرسی۔ جتھے کتے کوئی خطرہ ہوندا۔ کسے نال کوئی انیائے کردا۔ اوہ سارے کٹھے ہو جاندا۔ رولا رپا پاؤندے۔ سارا جنگل اوہناں دی آواز نال گونجدا گرجدا۔ ایہ وی اک طاقت اے۔ کٹھ تے اُچی آواز۔ ظلم دی دنیا واسطے۔ ظالماں دے خلاف احتجاج دی اک شکل، جے کتے بدلہ لین دی گل اُٹھدی۔ بہتا کر کے امن تے جان بچاؤن لئی ڈٹ جان دی صلاح رہندی۔ کٹھ تے رولا، ماڑیاں لئی، دفاع دا اک کاری ہتھیار بنیا رہندا۔ ویری دا حوصلہ گھٹ جاندا۔

ایس طرح ماڑیاں نمائیاں نیں بڑا کجھ سکھ لیا سی۔ ظلم تے امن کدے وی کٹھے نہیں رہ سکدے۔ ظلم مکاؤ، چین مکاؤ! جنگل دا عام نعرہ بن گیا۔ سوجھی تے سمجھداری وچ ایہ جنگل ہوراں نالوں بہت اگے نکل آیا سی۔“ (20)

افضل توصیف ہوراں نے جنگل نوں پاکستان لئی علامت دے طور تے ورتیا اے تے گانی والے طوطے توں مراد ذوالفقار علی بھٹو ہوری نیں۔ جیہناں نے اپنی قوم نوں باہر لیاں سازشاں تے اندر لیاں دُپھیڑاں توں بچاؤن لئی آواز چکی۔

آغا علی مدثر ہوراں دے افسانیاں دے مجموعے ”چٹے لیڑے میلے لوک“ وچ شامل افسانہ ”بلی دا رون“ اک غربت دے مارے بندے دی کہانی اے۔ کہانی دا مرکزی کردار محنت مزدوری کر کے جدوں تھک ہار کے سوندا اے تاں اوس نوں بلی دی رون دی آواز آؤندی اے۔ کدی ایہ آواز گھر دے بوہے دے باہروں آؤندی لگدی اے تے کدی مرکزی کردار نوں اپنے اندروں محسوس ہوندا اے۔ درحقیقت ’بلی دا رون‘ علامتی طور تے اوس بندے دے اپنے بال دا رون سی۔ غربت دے ہتھوں تنگ اوس دا دل اپنے بال لئی بلکدا تے تکلیف وچ نظر آؤندا اے تے بلی دا رون اوس دے اپنے اندر دی مزاحمت نوں ظاہر کردا اے۔۔ جیویں کہ اوس دے ایہناں لفظاں توں ظاہر ہوندا اے:

”جمہوریت پسند بن لئی آواز دی اڈیت نوں برداشت کرنا ضروری ہو گیا سی تے آمر بن لئی بلی دی سنگھی نوں گھٹنا ضروری سی۔ بلی دی سنگھی تے نوہہ رکھنا اپنی سنگھی نوں گھٹنا سی۔“ (21)

افسانہ نگار نے بلی دے رون اندر جمہوریت تے آمریت دی گل چھو کے عام لوکاں نوں شعور دین دی کوشش کیتی اے۔ آغا علی مدثر دے دو جے افسانے ”فوجی بوٹ“ وچ اک غریب بندے دے لنڈے وچوں فوجی بوٹ خریدن دی داستان بیان کیتی گئی اے۔ ایس داستان اندر علامتی انداز وچ ماضی اندر ساڈے ملک اُتے چھائے ہوئے مارشل لاء دے دور نوں وی بیان کرن دی کوشش کیتی گئی اے۔

غریب بندہ فوجی بوٹ پا کے سڑک تے ٹر دا اے تاں کجھ گڑیاں اوس کولوں سوال کردیاں نہیں ملاحظہ ہووے:

”فیرتسی پرانا فوجی بوٹ کیوں لہدے پے سو؟  
میں آکھیا انسان نوں اپنی ثقافت توں دور نہیں ہونا چاہیدا۔  
کیہ ایناں پرانے فوجی بوٹاں نال ساڈی ثقافت جڑی ہوئی اے؟  
دوجی کڑی نے پچھیا

بالکل اہناں نال ساڈی ثقافت جڑی ہوئی اے بلکہ ساڈی ثقافت دا اک حصہ  
نیں۔ ایس بوٹ دے تھلے لگی ہوئی لوہے دی پتیری جیہڑی ہن کدھروں  
کدھروں چمکن لگ پئی سی اوس ویلے دی یاد یازہ کردی اے جیہڑا آریہ توں  
شروع ہو یاتے پتہ نہیں کدوں ملے گا۔

ویلے دے نال اک تبدیلی آئی اوہ ایہ کہ ویلے دی تیز رفتاری دا ساتھ گھوڑا نہ  
دے سکيا لوہے دی پتیری گھوڑے دے سم توں اتر کے بوٹ تے آگئی تے  
ایس طرح ساڈی ہزاراں ورہیاں دی ثقافت دا حصہ ایہ لوہے دی پتیری والا بوٹ  
ای رہ گیا اے ہن جدوں اسی ایس نوں بھلنے آں تے فوج نوں مداخلت کرنی  
پیندی اے۔“ (22)

افسانہ ”لمی رات دے سفنے“ وچ ونوون سفنیاں راہیں گوتم بدھ، سکندر اعظم، راجہ پورس تے  
مغلاں دی تاریخ نوں بیان کیتا اے۔ پنجاب دی دھرتی دے سینے اُتے نسائے جاؤن والے گھوڑیاں  
راہیں بے انصافی تے تاریخ نال ہوئے دھرونوں علامتی انداز وچ پیش کیتا گیا اے جیویں کہ مرکزی  
کردار باہروں آؤن والیاں بارے آکھدا اے

”میرا حال ماضی مستقبل سب سپائیاں نے ونڈ لیا اے وقت دی آواز کوئی نہیں  
سُندا سب رولا پائی جاندا اے کوئی نہیں سُندا کوئی کسے دی آواز نہیں سُندا سارا  
قافلہ کھلوتا ہو یا اے کھلوتے کھلوتے سارے اونٹ گھنے شروع ہو جاندا اے  
گھس سے گھس دے کتورے بن جاندا اے فیروپورا قافلہ غائب ہو جاندا اے  
وقت وی گواچ جاندا اے رولا وی گواچ جاندا اے۔ سب اک دوجے نوں لہہن  
ٹر پیندا اے۔ کوئی کسے نوں لہہ نہیں سکدا کیوں جے کسے کول وی تاریخ نہیں  
کسے کول وی جغرافیہ نہیں کسے کول وی وقت نہیں۔“ (23)

احمد سلیم ہوراں دی کہانی ”اشتہاری“ وچ اک نوجوان دیاں انقلابی سوچاں راہیں مزاحمتی عمل

نوں علامت دے رنگ وچ دکھایا گیا اے جیہڑا مارشل لاء، سیاسی جبر تے غلط اصولاں دے خلاف ہوندا اے۔ اوہ مُنڈا اپنے چھتی ورھیاں دے گواچے ہوئے سیاسی شعور نوں بھالدا اے تاں اوس نوں اک بابا ملدا اے جیہڑا اوس نوں اپنے مزاحمتی عمل راہیں راہ دکھاؤندا اے:

”نظام دے ظلم نے ماضی تے حال وچکارا یہ کالے جنگل تان دتے نیں پر جدوں بندہ قدم چکدا اے ہنیرے دا خلا پاٹ جاندا اے تے بندے دے اگلے قدم لئی تھیں بن جاندی اے۔“ (24)

منشا یاد ہوراں دی کہانی ”گھگھو گھو“ اک علامتی کہانی اے جس وچ مزاحمت دا رنگ اُگھڑدا اے۔ جدوں کسے دھرتی اُتے کانواں وانگ ڈاڈھے حکمراناں دی حکمرانی ہو جاوے تے امن پسند گھگھو ورگے لوکاں دی نسل نوں ختم کرن دی کوشش کیتی جاندی اے تے آخر امن پسند لوکاں دا کال پے جاندا اے۔ جیویں کہ افسانہ نگار لکھدا اے:

”پریشانی دی کوئی گل نہیں۔ گھگیاں مک نہیں گئیاں نہ ای ملک چھڈ گیاں نیں۔ صرف اپنی گل اے پئی بعضے شہراں دیاں باگاں وچ کاں بہتے ہو گئے نیں تے جتھے کاں بہتے ہو جان او تھوں گھگھیاں نس جاندیاں نیں کیوں جے دراجھے کاں اوہناں نماںیاں دے آندے پی جاندے نیں۔“ (25)

حبیب فائق ہوراں دی کہانی ”روہی روپ نویکلے خواب“ وچ نیندر تے جاگدی اکھ دے خواباں دی گل کیتی گئی اے کیوں جے خواب ویکھنا انسان دی فطرت اے۔ ایس کہانی وچ اک اچھے بندے دی گل کیتی گئی اے جیہڑا پانی تے ریت دے خواب ویکھدا اے۔ پانی نوں خواب وچ ویکھنا سیانیاں موجب تربیہ دی علامت اے تے ریت سفر دی علامت اے۔ جد بندہ سندھ ساگر دے کنڈھے اپڑدا اے تاں اوس نوں پانی وچوں آواز آؤندی اے جیہڑی کہ ڈرتے بھو دے خلاف مزاحمت اے جیویں کہ لکھاری لکھدا اے:

”تیڈے ہوتھ دل دی گالھ بولن توں ڈردن۔ جے تیکوں بولن دی ڈاڈھی سک ہے۔ آپنی زبان بولن ای لوڑ ہے تاں۔ ایس پانی کوں ہوٹھاں نال لاگھن۔ اے بول پوسن توں بول پوسیں۔ تیڈی چپ وی بول پوسی۔ جے توں آپ بول پیوں تاں۔ اے سارا اوس وسیب وی بول پوسی۔“ (26)

فرزند علی ہوراں دی کہانی ”میں کُتا نہیں آں“ وچ مرکزی کردار دی منکیت ”رینو“ اوس نوں کُتیاں دے خلاف احتجاج توں منع کردی اے۔ کیوں جے کُتا پالیسی دے خلاف چلن والیاں نوں سزا دتی جاندی اے۔ پر مرکزی کردار اپنے حقان دی منگ کردا نظر آؤندا اے ملاحظہ ہووے:

”ایہ زیادتی اے ظلم اے ریو! انسانیت دی توہین اے تے بنیادی انسانی حقاں دی نفی اے۔“ میں بنیادی انسانی حقاں اتے بولن لگ پیا کہ ”جذبے انساناں کولوں کھوہے نہیں جاسکدے ریو۔ میں انسانی حقاں لئی لڑاں گا..... لڑاں گا.....“ ریو آکھیا ”تقریر تے تیری بڑی سوہنی اے..... پر کتا پالیسی والے ایہ دلیل نہیں مندے.....“

”نہ من میں تے مندا ہاں.....“ میں جوش نال آکھیا ”توں مندی ایں سانوں کسے دا کوئی ڈر نہیں۔“

”پہلے میں تیری ایہ دلیل مندی ساں پرہن نہیں مندی۔“ ریو آکھیا۔  
”پر کیوں؟“ میں اک وار فیر زور دی آکھیا ”کیہ تو کتا پالیسی قبول کر لئی اے ریو؟“

”میں تیرے وانگ فاقا نہیں کر سکدی.....“

”پر اساں تے ازادی واسطے مرن جیون دی قسم کھادی ہوئی اے۔ ریو میں کتا پالیسی کدے قبول نہ کر ساں چاہے کجھ وی ہو جاوے۔ میں احتجاج کردا رہساں۔“

”تینوں معلوم اے“ ریو آکھیا ”نور بلڈنگ دے سارے گوداماں تے رسوائی اتے کتیاں دا قبضا اے تے ہر گھر دے بوہے نال وی اوہناں دے کن لگے ہوئے نیں۔“

”معلوم اے مینوں سبھ کجھ معلوم اے۔ کتا پالیسی دی ہر چال دی خبر اے مینوں پر میری کھلوی وچ ڈر کائی نہیں ریو۔ میں ڈر دے مارے اپنا احتجاج بند نہ کر ساں۔“ (27)

درحقیقت ایہ اک علامتی کہانی اے جس راہیں ساڈے نظام وچ غریباں دے روٹی پانی اُتے قابض لوکاں دی گل کتیاں راہیں کہتی گئی اے جیہڑے عام لوکاں نوں سکھ نال زندگی گزارن نہیں دیندے تے اپنے گھراں وچ دولت جمع کردے رہندے نیں۔

الیاس گھسن ہوراں دیاں کہانیاں دے مجموعے ”پنڈ دی لُج“ وچ شامل کہانی ”ڈھوڈرکاں، وچ علامتی طور تے دیٹرکاواں، نوں مقامی دسیا گیا اے تے ”ڈھوڈرکاں“ باہروں آؤن والے لوکاں نوں ظاہر کردے نیں۔ دیٹرکاں اپنے دیس نال محبت کردے نیں جد کہ ڈھوڈرکاں باہروں آکے پنجاب دی دھرتی وچ موجود کنک ورگی اہم فصل نوں اُجاڑ دے نیں۔ پہلاں تے دیٹرکاواں دے آگودھوڈر

کاواں نوں سمجھاؤندے نیں پئی جد فصل پک جاوے گی تاں واپسی وان تہانوں خود ای تہاڈا حصہ دے دیون گے پر اوہ نہیں من دے تاں اوس ویلے دیٹرکاں مزاحمت کردے نیں:

”جد آگو کاواں اپنی گل بھُجے پیندی ڈھٹی تے اوہناں نوں چڑھ وٹ گیا۔ اوہ پُرل کر کے اڈے تے کاں کاں کر کے اپنی ساری ٹاہری اکٹھی چا کیتی، مُڑلکرا ماریا ”مٹی پیاریو! ایہ دھاڑو ترے منت دی بولی نہیں سمجھدے، ٹھونگے مار مار سبھ نوں ٹکی کر چھڈو۔ ماں دی پت دے راکھیو! اج کوئی پیلی وردھی بچ نہ نکلے، گھان بچا گھان پڑ دیو“، (28)

ایس کہانی وچ اپنی دھرتی، اوس دی ماں بولی تے ہوند نوں بچاؤن لئی علامتی طور تے مزاحمتی رنگ ملدا اے۔ ایسا گھمن ہوراں دی کہانی ”پاہرو گوکدا ہے.....“ وچ جنگل، بھگیاڑ، منکھاں دے خاندان، اک پاہرو تے ماں دی لوری دیاں علامتاں ورت کے لوکاں اندر ماں بولی دی سانجھ دی سُر ت جگاؤن دی کوشش کیتی گئی اے۔ پاہرو اک ماں تے اوس دے بال نوں بھگیاڑ کولوں بچاؤن لئی مزاحمت کردا اے:

”پاہرو اگانہ ودھ تے ماں آتے بال کول اپنے وجود تھلے لکا لیندا ہے آتے بولد ا ہے ”ہن توڑے بھگیاڑ مینڈے جُجے دی بوٹی بوٹی وی کھوہ کھاون ول وی مینڈے ہڈاں دا گرنگ ایس بال، ایس ماں آتے ایندی بولی دی سانجھ کر لسی.....“، (29)

ایس کہانی وچ اک پاسے ماں بولی دی حفاظت دے حق وچ تے دوجے پاسے زمانے دی بے بسی دے خلاف علامتی انداز وچ گل کیتی گئی اے۔

پروین ملک ہوراں دے افسانے ”تال“ وچ صوفیانہ کلام ”کنجری بنیاں مینڈھی عزت نہ گھنڈی..... میکوں بچ کے یار مناوون دے“ اندر علامت دی گھنڈی راہیں مارشل لاء دی کالی رات توں پردہ چُکن تے جمہوریت اُتے زور دتا گیا اے۔ کہانی کارن نے پاکستان دی وڈی جمہوری لیڈر سابقہ وزیراعظم محترمہ بینظیر بھٹو داناں لئے بغیر اوس نال ہون والے دھرو نوں بیان کرن دی کوشش کیتی اے:

”ہک جہاز گھوں کر کے پرچیاں سٹنا لگھ ویناء، ہک دو پرچیاں ہواؤ وچ ڈکو ڈولے کھانیاں اُس نیاں پیراں وچ آن ڈھینیاں۔ اوہ ہک پرچی چا کے ویکھنی اے تے اُس ناسر پھر ویناء..... پرچی تے ملک نی سبھ توں وڈی پارٹی نی لیڈر بی بی بارے اوہ اوہ پھکرتو لے وئے نیں جیہناں واں پڑھ کے اس آں لکھنے آلیاں تے شک ہون لگ پینا وے۔“ شاید اوہناں اپنی حیاتی ماواں بھیناں وچکار رہ کے نہیں لگھائی۔“ اوہ غصے نال پرچی پیراں وچ مدھول کے پوڑھیاں

چڑھ ویٹی اے۔“ (30)

پروین ملک دا ”اکھراں دی موت“ اک علامتی افسانہ اے۔ کہانی کارن نے اک پیو تے پتردی گل کتھ راہیں ساڈے سماج وچ اکھراں نال ہون والی ناانصافی نوں بیانیا اے۔ کہانی وچ دو گڑیاں دا ذکر وی کیتا گیا اے جنہاں نوں اک پیلی کار وچ بیٹھا کُٹا غلط نظر نال دیکھدا اے۔ درحقیقت ایہ گتے دی علامت بندیاں دے غلط رویے نوں ظاہر کردی اے جیویں کہ:

”اک سوہنی جہی کڑی آپنی راج کے کوچھی سہیلی نال ہس ہس کے گلاں کردی دوجے پاسے والے فٹ پاتھ تے لگی جارہی اے..... پیلے رنگ دی لمی کار سڑک اُتے تردی کولوں دی لنگھدی اے، اوہدی پچھلی سیٹ تے اک کُٹا اپنی تھوٹھنی باہر کڈھی بیٹھا اے اوہدی لمکدی جیہہ توں لاہلاں دے دو تن تہے کالی سڑک اُتے ڈگدے نیں۔“ (31)

اکھراں دی موت کسے وی معاشرے دی موت نوں ظاہر کردی اے۔ کہانی کارن علامتی انداز وچ سماج اندر ڈر، خوف، چُپ تے غلط طاقت دے زور نوں نندی نظر آؤندی اے۔ پروین ملک ہوراں دی دوجی کہانی ”ٹالھی تے میرے بچوے“ وچ گھگھی دی زبانی علامتی انداز وچ معاشی، سیاسی تے سماجی مسئلیاں دی اصل جڑ نوں سامنے لیاؤن دی کوشش کیتی گئی اے۔ پیلے رنگ دی کوٹھی دے لفظ اندر درحقیقت مارشل لاء دا دور لگیا اے جس وچ امیراں تے صاحب اقتدار لوکاں اگے دولت دے ڈھیر لگے سن۔ جد کہ گھگھی ورگی ماٹری عام لوکاں نوں ڈھڈ بھرن جوگا ان پانی وی نہیں لہندا۔ ایس دُکھ کارن گھگھی کوکدی گُراؤندی اے:

”نی میریے بھولیے مائے! توں تاں مینوں چھاں تے بہا گئی سیں۔ پر میرے لئی اوہ چھاں دھپ تلاڑ بن گئی آ۔ سر جو ننگا ہو گیا۔ ہُن دس سر کجاں یاں ڈھڈ بھراں۔ میری تاں خیر اوہ جانے، پر بال بھکھے نیں۔“ (32)

اصل وچ گھگھی دا اپنی ماں نوں بلانا علامتی طور تے پاکستان دی آزادی تے قائد اعظم نوں مخاطب کرنا اے۔ اے قائد! تسیں تاں مینوں آزاد فضا وچ ساہ لین لئی آزاد ملک دتا پر ایس آزاد دھرتی اندروں مینوں سکھ نہ ملیا۔ یعنی مارشل لاء راہیں ساڈے کولوں ساڈی ہوند کھولی گئی تے اسیں اپنی آزادی ءرائے داوی اظہار نہ کر سکے۔

پروین ملک ہوراں دے افسانیاں دے مجموعے ”کیہ جاناں میں کون“ وچ شامل افسانہ ”چُپ دا پہرا“ علامتی ڈھنگ وچ ساڈے سماج دی مزاحمت نوں ظاہر کردا اے جیہڑی چُپ دے روپ وچ سامنے آؤندی اے۔ اجیہی چُپ جیہڑی کسے دے مرن اُتے بندے دے ہڈاں وچ اُتر جاندی

اے۔ ایہ سچ اے پئی جمہور دی آواز تے رائے نوں دہانا بعض ویلے سماج وچ تباہی دا کارن ہوندا اے تے بعض ویلے اک انقلاب دا باعث وی ہندا اے۔ کہانی کارن اپنے دور موجب اپنی رائے نوں بوہت سوہنے ڈھنگ وچ بیان کردی اے۔ علامت دے رنگ نوں برقرار رکھدے ہوئے آخر اُتے اپنے خیالاں دی پگڈنڈی راہیں اصل مسئلے ول اشارہ وی کر جاندی اے:

”دور اک میدان وچ پرچھانویں جیسے نس رہے سن۔ جیویں ترٹھیاں ہوئیاں  
ہرناں دی ڈار۔ اوہناں دے پچھے شکاری لگے ہوئے سن۔ سارا میدان بھٹی  
وانگوں تپ رہیسی تے تڑتڑ دانے بج رہے سن۔ ہر پاسے ڈھوڑ تے رولاسی۔  
فیر ہولے ہولے ڈھوڑ بہندی گئی۔ ہن اس میدان وچ پاٹے ہوئے کپڑے۔  
ٹٹیاں ہوئیاں جتیاں تے کارتوساں تے کھوکھے کھلے ہوئے سن۔“ (33)

پروین ملک ہوراں دے افسانے ”آپے کریں نیاں“ وچ اچھے نظام دی گل کیتی گئی اے جس اندر لوک اپنی مرضی نال نہ ای جی سکدے نیں تے نہ ای مر سکدے نیں۔ جدوں اک بندہ اپنی مرضی نال مرجاند اے تاں بندوقاں والے اوس نوں پھانسی دین دی کوشش کردے نیں:

”اس آں اس فی سزا ضرور ملیں تاں جے تساں ساریاں پتہ لگ ونجے جے اساں  
فی اجازت بغیر کوئی کم کرنے ناں کے نتیجہ ہونا وے۔“ اتنا آکھ کے اوہ کرسی تے  
بہہ گیا۔ تے سب توں وڈے آکڑی ویہی دھوناں آ لے حکم دتا۔ ”ملزم حاضر کیتا  
ونجے۔“ ترے چار بندوقاں آ لے باہر نکل گئے۔ تے وت یکی بندے آں  
موڈیاں تے چا کے اندر گھن آئے۔ ہن ساریاں لوکاں فی نظر اس رسی فی پھاہی  
تے پئی جیہڑی یکی پاسے چھتے نال بدھی ویہی ایہی۔ چوکیداراں اس بندے آں  
سدھا کھلا کیتا تے وت ایہ ویکھ کے آکڑیاں وئیاں دھوناں آلیاں نیاں مونہاں  
تے ہر دل ویٹ گئی تے.....

تھلے پیٹھیاں وئیاں لوکاں وچوں لئی کمزور دے آلیاں نیاں چیرکاں نکل گئیاں  
جے اوہ پھاہی مرنے آ لے نے گلے وچ پوری نہیں پئی آئی ایہی۔ اس ناں سر  
پھاہی توں بہوں اُچا تھی گیا ایہا۔“ (34)

درحقیقت مرن والے دے سردا پھاہی توں اُچا ہونا اپنی ہوند دی جنگ اے۔ دو جے لفظاں  
وچ اے آکھیا جاسکدا اے ”وے بکھیا! اساں مرنا ناہیں گور پیا کوئی ہوڑ“۔

مقصود ثاقب دی کتاب ”کہانیاں“ وچ شامل کہانی ”چوچو“ وچ اک بال ”چوچو“ علم دی  
’الف‘ تے ’ب‘ نوں جان توں پہلوں دریا کنڈھے جا کے فطرت نال اپنے دل دی سانجھ کرنا چاہندا

اے۔ آخر ”چوچو“ گواچ جاندا اے۔ ماں بیونوں نہیں لہندا۔ پر ”چوچو“ دا اُستاد آکھدا اے:  
 ”مینوں تے روز رات نوں آن کے ملدا اے ایہ اکھے چل دریا تے چلیے طوطے  
 چڑیاں ویکھیے پھیر پکالواں گے الف انار تے بے بکری۔“ (35)

درحقیقت ”چوچو“ علامتی طور اُتے اک سدھر دا روپ اے جیہڑی دُنیا دیاں اوکڑاں توں بچ  
 کے اپنے دل دی منن تے فطرت نال اپنی سانجھ بناؤن دی مانتا چاہندی اے۔ ”پان سرڈی“ کہانی  
 وچ مقصود ثاقب ہوراں انگریز دے جاؤن مگروں وڈیرا شاہی نال ٹکر لین تے اپنے حق لئی جگن والے  
 دیویاں نوں نیم علامتی انداز وچ ساہنے لیاؤن دا جتن کیتا اے۔ کہانی کارٹکھے شاہ وانگ جیون دی اصل  
 حقیقت نوں ظاہر کردا ہویا اپنے آپ نال ملن تے بُرائی دے راہ وچ ڈکا پاؤن دی گل کردا اے۔ کہانی  
 دا کردار رجمو، شہروں شعوردی لہر دا حصہ بن دا اے۔ اوہ اپنے آپ نوں سیہان مگروں راٹھاں اگے ڈٹ  
 جاندا اے۔ آخر اوہ راٹھاں دی گولی دا نشانہ بن جاندا اے۔ اوس دا بڈھا پپو تے گھر والی سستاں، شہر  
 رجمو، دی اکھ اندر موجود بغاوت دا کھڑا لہسن تے دے نیں۔ بڈھا ٹیشن تے اک سائیں نوں اپنے نال  
 ہوئی ورتی دسد اے جس وچ علامت دارنگ ملدا اے:

”میں چلیاں سائیں لوکا اوہناں پھند فریبی راس دھاریاں نوں لہسن، نال ایس  
 گڑی نوں لے کے۔ پئی کڈھو جیہڑا سُر مہ ٹسیں لئی پھر دے او۔ پھیر وادہدی اک  
 اک سلائی ساڈیاں اکھاں وچ وی۔ اسیں وی ویکھے اپنا آپ اوویں جیویں رجمو  
 ڈٹھا۔“ (36)

لُوہ، کہانی وچ علامتی انداز وچ مرکزی کردار سرکاری ملازم اک بندے نوں ریڈھیاں اگے  
 جُتیا ویکھدا اے تاں اوہ اپنے دفتر آکے فلائلاں نوں ساڑنا چاہندا اے جیہڑیاں غریباں دے مسئلیاں  
 نوں حل نہیں کردیاں جیویں کہ اوس نوں محسوس ہوندا اے:

”ایہ دُھوں میرے ویکھدیاں ویکھدیاں اک وڈا سارا سنڈھا بن گیا، جیہدیاں  
 اکھاں رتیاں تے ناساں وچوں اگ پئی نکلدی سی۔ سنڈھا میرے ول ویکھدا  
 کھورو پیانچدا سی۔ پھیر اوہ اکو واری اپنی تھاؤں تیر وانگوں اڈیا تے میرے مونہہ  
 نال وچ کے گواچ گیا۔ مینوں لگا جیویں ہوا دا کوئی بھار بلا آن وجیا ہووے۔  
 میرے ہانہ وچ پنکھرے ہوئے لوہے دی لُوہ ودھ گئی۔ فلائلاں چاچڑکاں  
 وانگوں رولا پان لگ پیاں۔“ (37)

”گڈی“ کہانی وچ نیم علامتی انداز وچ کہانی کار نے سماجی ایسے نوں بیان کیتا اے۔  
 جیہدے وچ بندہ اپنیاں تے اپنے گھر والیاں دیاں مادی لوڑاں پورن لئی بے راہ روی دی انتہائیک اپڑ

جاندا اے تے اپنی اصل شے تے متاع نوں گواہ بہند اے۔ کہانی کار نے چھوٹو پہلوان دے سامان وچوں گجری لبھن وچ علامت راہیں راز کھولیا اے:

”چکھلے تیناں مہینیاں توں اوہ ایس بیگ وچ پھیری والیاں توں لے کے نکلیاں نکلیاں کنیں چیزاں بھر دا رہیا سی، چکھے وطنائوں پھیرا مارن لئی۔ گجھ چر اوہ بیگ وچ ہتھ ماردا رہیا پر اوہ جیہڑی شے لبھدا پیا سی اوہنوں نہیں سی لبھدی پئی۔ اوڑک اوہنے بیگ چٹھا کر کے ہر شے باہر لڈ وتی۔ شیواں دے ڈھیر اُتے پلاسٹک دی اک گجری کواسی پئی اوہدے ول دیکھدی پئی سی۔ اوہنے اوہ چک لئی تے سینے نال لا کے بھٹ ماردا رو پیا۔“ (38)

”اک تارا جیہا“ کہانی وچ اک سوانی حسد پاروں تھانیدار تے اوس دی گھر والی نوں نیویاں وکھاؤن لئی اپنی دھی نوں ورتدی اے۔ فیجاں شُدائَن، تھانیدار دے پتر تے اپنی دھی عذرانوں سارے لوکاں سامنے بھنڈ دی اے۔ کہانی کار نے ماں دے روپ وچ اک سوانی دے اپنی دھی اُتے ظلم دی انتہا وکھائی اے۔ جیویں کہ عذرادیاں اکھاں دا اتھر و سارے بھید نوں کھولدا اے:

”عذرانے بھونیں اُتوں نظراں ہٹا کے پہلی واری اپنی شُدائِن ماں ول دیکھیا۔ اوہدیاں ساون بھادروں دی کالی رات ورگیاں اکھاں وچ اکو اک تارا ڈلھکیا تے اوہدے مڑ کے نیویں پاؤں پاروں پیٹھاں مٹی وچ گواچ گیا۔“ (39)

مقصود ثاقب ہوراں ”ہاکر“ کہانی وچ اک اخبار وچکن والے بندے نال ہوئی بیٹی راہیں تاریخ دے جھروکے وچوں حقائق سامنے لیاؤندے نیں جیہڑے علامت دے رنگ وچ وی اپنے آپ نوں ظاہر کردے نیں۔ جیویں:

”اوہ وی تہاڈے ورگی ای سی ہر شے کھا جاندی سی۔ لوہیا، پتھر، مٹی، ریت ہر شے ای تے اوہ کھا گئی سی۔ پھیر وی بھکھی دی بھکھی رہندی سی۔ اوہنوں تہاڈا ای تے پوکھا آگیا ہو یا سی ساوی بوٹھی والی نوں۔“ (40)

کدی اخبار والا سپین والیاں دی مسلماناں نال ظلم دی انتہا اُتے گرلاؤندا اے تے کدی پنجاب دی دھرتی اُتے خام مال لے جا کے حالت سکون وچ نہ آؤن والے سرمایہ داراں دی گل کردا اے۔ ”اک ڈپریشن بھریا دینہہ“ وچ کہانی کار نے لوکاں دی بساں، وگناں وچ کھیل خواری، محنت مزدوری دی گل کیتی اے۔ تے دوجے پاسے اوس نے ملک اندر جبردی کیفیت نوں وی بیان کیتا اے:

”اک کُٹا اک پاسیوں نکل کے چھیتی نال سڑک ٹپ گیا۔ پالے نال اوہدا سارا سریر کٹھا ہو یا پیا سی۔ پلس والے ڈنڈے تے بندوقاں پھڑی برانڈیاں دے کالر

اُتنا نہہ کیستی پتہ نہیں کدھروں آئے تے پُرانے پٹرول پمپ دے اندر وڑ گئے۔“ (41)

اکبر لاہوری دے کہانیاں دے مجموعے ”اکبر کہانیاں“ وچ شامل کہانی ”جنگل وچ جمہوریت“ وچ جنگل داسر دار شیر آکھدا اے پئی ساری دُنیا وچ بادشاہاں نے اپنی رعیت نوں بادشاہی دے دتی اے تے ہُن جنگل وچ وی چونناں ہونیاں چاہیدیاں نیں پر جنگل دے جنوراں نوں ایس گل اُتے اعتراض ہوندا اے۔ پئی ایہ کس طراں ہوسکدا اے پئی بھگیاڑ بھکھے رہن تے اپنے شکار نوں نہ کھان۔ ایسے طراں سبھ تعداد وچ زیادہ ہون پاروں جے جت گئے تے بھگیاڑ شکار کس دا کرن گے۔ ایس تھاں شیر نکلے جنوراں دی حمایت کردا اے:

”شیر آکھیا“ جدوں وی کتے لوک راج دی نیہہ دھرن دی گل بات چھڑدی اے، ایہ سوال اٹھایا جاندا اے پئی جے لوک راج قائم ہو گیا تے بگھیاڑاں دا کیہ بنے گا.....؟ پر ایہہ جواب اج تک ایہو دتا جاندا اے تے اج وی ایہو دتا جائے گا پئی جیہناں نے لوک راج قائم کرنا اے تے لوک راج دی نیہہ رکھنی اے، اوہناں دے سامنے صرف ایہو ای سوال اے پئی ہر وسنیک نوں جیون دا حق حاصل اے۔“ (42)

ایہ کہانی دی علامتی اے جس وچ ساڈے سماج دے اندر جنگل ورگے قانون دے خلاف مزاحمت ملدی اے۔ شیر اک اجیہی علامت ہے جیہڑا جنگل دے کمزوراں نوں وی حق دینا چاہندا اے پر چونناں ویلے زور آور غلط طریقیاں راہیں بکسے غائب کروا دیندے نیں جس پاروں کوئی نتیجہ نہیں نکلد ا۔ کہانی کار نے باندر دی علامت امریکہ لئی ورتی اے جیہڑا امڈھ توں پاکستان دی لوکائی وچ فساد پوا کے اپنے فائدے کڈھنا چاہندا اے۔ پر ایس کہانی وچ شیر مزاحمتی رد عمل رکھدا اے کیوں جے اوہ جمہوریت دا چاہیوان اے۔ کیوں جے آخری فقرہ جس اُتے کہانی مکدی اے اوہ مزاحمت دا عمل اے:

”سننے آں پئی پھیر وی چونناں ضرور ہون گیا تے اوڑک جنگل وچ جمہوریت قائم ہو کے رہے گی۔“ (43)

”وڑینویں تے چچے“ کہانی وچ دو گروہاں وچوں اک گروہ دانناں وڑینویں، تے دوجے گروہ دا چچے، ہوندا اے۔ وڑینویں اپنی کپاہ دی فصل وچوں وڑینویں کڈھ کے اوس دا گھیو بنوا کے عام لوکائی نوں وچ کے امیر ہوئے ہوندے نیں۔ جد کہ چچے، شہروں لوکاں لئی وستاں منگوا کے وپچدے نیں۔ اک پاسے اوہ لوکاں کولوں سستیاں فصلاں خرید دے تے دوجے پاسے اپنیاں مصنوعات نوں مہنگا وچ کے لوکاں نوں ٹھگدے سن۔ ایس طرحاں ایہناں دونواں گروہاں نے لوکاں دا جینا دو بھر کیتا ہوندا اے۔ آخر اللہ دی کرنی اجیہی ہوندی اے پئی پنڈ وچ سیلاب آوندا اے۔ وڑینویں تے چچے اپنیاں رنگیلیاں

کشتیاں اُتے بہہ کے شہر چلے جاندے نیں۔ عام لوکاں دی پروا نہیں کردے۔ پر جدوں سیلاب مگن مگروں پیچھے تے وڑینویں گھوڑیاں اُتے بہہ کے پنڈ پرتدے نیں تاں اک بزرگ اوہناں نوں اپنے پنڈ وڑن نہیں دیندا:

”اوس اپنے راکھو یاں کُنیاں نوں اواز دتی ”ڈبو ڈبو! کالو کالو! توہو توہو! ہلا ہلا! ویکھنا جانے نہ پان۔“ تے گتے کُڈ کے سواراں دے مگر پے گئے۔ سوار گھوڑیاں نوں اڈیاں مار کے پچھانہہ پرتے تے پرتدیاں ای ہوا ہو گئے تے انج نظراں توں اولھے ہو گئے جویں دھوڑ دیاں بدلاں نال اڈ گئے ہون۔

ہندیاں ہندیاں اوس پنڈ تے اوس جوہ وچ وڑینویاں تے چچیاں داناں صرف پٹوریاں دیاں کتاباں وچ رہ گیا۔ رہے رب داناں،“ (44)

”اوہ کون سی“ کہانی وچ اک بڈھے دی صورت علامتی رنگ اپنایا گیا اے۔ بڈھا پنڈ دے لوکاں دی بھلائی لئی کم کردا اے۔ سارے لوک اوس دی عزت کردے نیں۔ پچھلی عمر رب اوس نوں تن پتراں نال نوازدا اے۔ پر ہونی جدوں واپرنی ہووے اوس نوں کوئی روک نہیں سکدا۔ بڈھے دے پتراں وڈھے ہو کے ات مچا دتی۔ وڈے پتر نے اک سوانی دی عزت نوں ہتھ پایا۔ دوجا ڈاکے مارن لگ پیا۔ تیجے پتر اک بھلے مانس نوں قتل کر دتا۔ پنڈ دے لوکاں نے غصے وچ آکے بڈھے دی جھگی نوں اک لا دتی۔ جد کہ کجھ سیانے سمجھاؤندے رہے پر کسے نہ سنی۔ بڈھے دا کسے نوں پتہ نہیں اوہ کدھروں آیا سی۔ آخر جدوں جھگی سواہ ہو گئی تاں اوس وچوں اک صندوقری نکلی جس وچوں بڈھے دے نال دا پتہ لگا۔

”پہلی واری بڈھے داناں ویکھ کے بھیڑ انج پچھانہہ ہٹ گئی جویں اوس ڈھیر وچوں کالا ناگ نکل آیا ہووے۔ اوس کاٹ اُتے بڈھے داناں صرف ایہ لکھیا ہویا سی۔“ مذہب،“ (45)

ایس کہانی وچ دسیا گیا اے پئی مذہب ہمیش لوکاں دی فلاح دی گل کردا اے۔ شیطان دے بہکاوے وچ آکے جے کوئی غلط کم کرے تے اوس دا الزام مذہب اُتے نہیں لانا چاہیدا۔ ”ٹیڈیاں کھوپڑیاں“ وچ بُت گھاڑا مرکزی کردار اے جیہڑا تن بُت بناؤندا اے جنہاں وچوں اک ہٹی دے باہر پہرا دیندا اے۔ دوجا بُت ہٹی دا سارا کاروبار چلاؤندا اے تیجے بُت نوں بُت گھاڑا باہر دھپ وچ سُنے پا جاند اے۔ پر بُت گھاڑے دی گھر والی سُنے پئے بتاں نوں اُتھل پتھل جاندی اے۔ دھپ تے باہر دی فضا دا اثر ہوندا اے تاں تنے بُت گھاڑے دے خلاف ہو جاندے نیں۔ ملاحظہ ہووے:

”بُت سکے تے بُت گھاڑا اوہناں نوں تھاؤں تھائیں کم لان لئی آیا۔ اوس پہریدار

نوں بوہیوں باہر کھلھار دتا تے جدوں اوہدے کولوں دی لنگھ کے اندر آون لگاتے  
 ”جیو آیاں“ دی تھاس بُت نے دونویں پیر زور نال زمین تے مار کے آکھیا ”دُر دُر  
 دفع ہو جا، کون ایس تُوں۔“ بُت گھاڑا ڈر کے اندر جا وڑیا تے بابو نے ”جو حکم  
 سرکار“ دی تھاس کڑک کے آکھیا ”کیہڑا ایس اوئے تُوں؟ نکل جا ایتھوں۔ ایس  
 گھر دا مالک میں واں۔“

بُت گھاڑے امداد لئی تیجے بُت ول ویکھیا تے اوہدے وچوں اک اواز آئی ”تُوں  
 مر جاتے ایہ ٹکانا خالی کر جا“ تیرا ایتھے کوئی کم نہیں۔“ (46)

ایس کہانی وچ علامت راہیں بتاں دی جگہ اجیہے بندیاں دی گل کیتی گئی اے جیہناں نال  
 کاروباری لوک چنگا برتاؤ نہیں کردے تے اک دن بندے اپنے حق لئی مالک دے خلاف ہو جان دے  
 نیں۔ ”گھچر مچر“ کہانی وچ علامتی طور اُتے ونڈتوں پہلوں تے بعد دے پاکستان تے بھارت دے  
 حالات نوں بیان کیتا گیا اے۔ بھارت دے بہتے لوک ساہوکار سن تے ہٹی داکم کردے سن اوہناں لئی  
 گھچر دا لفظ ورتیاں گیا اے۔ جد کہ پاکستان وچ رہن والے بوہتے لوک واہی نیجی کردے سن اوہناں  
 لئی مچر دا لفظ ورتیاں گیا اے۔ اوس ویلے ہر پاسے امن تے چین سی۔ جد کہ ٹھیکیداراں دا لفظ سمندروں پار  
 آون والے انگریزاں لئی سی جنہاں ایس نوں اپنی مصنوعات لئی اک منڈی دے طور تے اپنا ٹھکانا بنایا  
 سی جیویں کہ کہانی کار کھدا اے:

”ایس امن چین دا اک کارن تے ایہ دی سی پئی بستی دے امن امان دا ٹھیکہ اجیہے  
 ٹھیکیداراں کول سی جیہڑے ہر اک نئے وڈے فساد تے وگاڑ وچ اپنی کمائی دا  
 گھانا ویہندے سن۔ اوہ سمندروں پار توں گھانا کھان لئی ایتھے نہیں آئے سن۔  
 ایس لئی اوہ گھچر اں مچر اں نوں نتھ پائی رکھدے سن۔“ (47)

آخر ایہناں ٹھیکیداراں نوں جدوں اپنے ٹھیکے وچ گھانا دسیا تاں اوہ ایتھوں ٹر گئے پر  
 جاندے جاندے اجیہا پوڑا پوایا پئی کئی گھر ٹٹے دھیاں بھیناں دے ٹوٹے ہوئے۔ دو جے پاسے پنجاب  
 دے ٹوٹے نال پنجاب واسیاں دی مالی بولی نوں توڑن دا جتن کر گئے۔ جیویں کہ ایہناں لفظاں توں  
 ظاہر ہوندا اے:

”..... اوہناں گھچراں تے مچراں دے وچکار بولی دے سمبندھ نوں توڑن دا  
 جتن کیتا تاں جے ایہ نہ اک دو جے دی بولی سمجھن تے نہ اک دو جے نال رل  
 کے سوچن۔ پہل گھچراں نے کیتی۔ اوہناں سمے دی بولی توں اڈاک اجیہی بولی  
 بنائی جس بولی نوں اوہناں دی سرکار دا آگو نہیں سی سمجھدا تے ہر واری باہروں

آکے پچھدا سی ”گھچر سجنو! ایہ بولی بولدے او جیہدی مینوں وی سمجھ نہیں آوندی۔“ گھچر ودوان آہندے سن ”ایہ بولی اوہ بولی اے جیہنوں آون والیاں پیڑھیاں سمجھن گیا۔“ اودھر مچر کتاباں دی بولی نوں جنتا دی بولی بناون دا جتن کردے سن۔ پر جنتا کتاباں پڑھی ہوئی نہیں سی۔ ایس لئی مچراں دے آگوواں تے مچراں دی جنتا وچ بولی دا کوئی سمبندھ نہیں سی رہ گیا۔“ (48)

آخر اُتے کہانی کار نے پاکستان تے بھارت دے وچکار 1965ء تے 1971ء دیاں جنگاں دا وی اشارہ دتا اے جہناں بیرونی سازشاں پاروں جنم لیا۔ افسانہ ”قربانی“ وچ علامتی طور اُتے دسیا گیا اے پئی اک بادشاہ نے چونہ بُرجاں والا محل بنایا۔ پہلے بُرج وچ فوج دے جرنیل دوجے وچ وزیر خوراک تیجے وچ قانون بناؤن والے تے چوتھے وچ ججاں تے منصفان نوں وساؤن دا منصوبہ بنایا گیا۔ پر جدوں محل بن گیا تاں بھونچال آ گیا۔ محل دے چارے بُرج ڈولن لگ پئے۔ آخر سیانیاں دے آکھن اُتے جرنیل، وزیر خوراک، قانون بناؤن والے آگوتے جج دی دھون لا کے محل دی نیہہ تھلے دتا گیا تاں محل ڈولنا بند ہو گیا۔ جیویں کہ لکھاری لکھدا اے:

”ہُن سارے محل دا کانا کھلو گیا سی تے سیانیاں نے ایس سارے اُپاء دا ویروا کردیاں ہویاں دسیا پئی جے سیاست دے محل نوں کانبے تے ڈولن توں بچانا ہووے تے ریاست دے اڈواڈ انگ تے آگوواں نوں اپنی اپنی دھون دی قربانی دینی پوے گی۔“ (49)

”سروں بغیر“ افسانے وچ اک کارخانے دی گل چھوہی گئی اے۔ جیہڑا چلدا چلدا اپن چیت بند ہو جاندا اے۔ کارخانے وچ کم کردے لوکاں وچوں اک سیانا اگے ہو کے دیکھدا اے تاں او تھے اک پتلا کھلوتا ہوندا اے جس دے ہتھ کارخانے دیاں گنجیاں ہوندیاں نیں۔ ایس تھاں کہانی کار نے علامت راہیں گل واضح کرن دی کوشش کیتی اے:

”کارخانے نوں چالو کرن دی تھاں اک لوہے دا پتلا کھلوتا سی، جیہدے سچے ہتھ وچ گنجیاں دا گچھتے کبھے ہتھ وچ شام والا رنگیل، ڈنڈا سی۔ انج جا پدا سی جیویں اوہ گنجی لا کے کارخانہ چالو کردا سی تے ڈنڈا ہلا ر کے کارخانے وچ دا بے ماردا سی تے حکم چلاندا سی۔ باہواں، سینہ، ڈنڈا، پٹا تے کلاں کوکیاں والے بوٹاں سمیت اودھا جُسا سوادھان سی۔ بس اودھی دھون سروں بغیر سی۔“ (50)

درحقیقت کارخانہ کوئی وی ملک ہو سکدا اے جس نوں چلاؤن لئی دماغ دی ضرورت ہوندی اے۔ جدوں اپنے سرو وچ موجود دماغ نوں نہ ورتیا جاوے تاں فیر ملک چلنا بند ہو جاندا اے۔

”بھیڑ دی ہڈ بیتی“ اک علامتی کہانی اے۔ بھیدیاں، عید دی قربانی اُتے اپنے اجڑ دے مک جاؤن اُتے دُکھی ہو کے جنگل دا رُخ کر دیاں نیں۔ اکثر آکھیا جاندا اے بھیدیاں دی کوئی اپنی سوچ نہیں ہوندی۔ پر جنگل دی دسوں تے اوتھوں دا پانی بھیدیاں وچوں کسے اک نوں نویں سوچ دے جاندا اے۔ ایہ نویں سوچ بھیدیاں دے اکٹھ دی ہوندی اے۔ ایس کہانی وچ سیاسی شعور تے جنوبی ایشیائی قسمت بدلن ول اشارہ ملدا اے۔ آخر بھیدیاں دی سوچ راہیں کہانی کار تہی دُنیا دے لوکاں دی سوچ نوں ظاہر کردا اے:

”ساڈے وچ جیہڑے بھیدیاں دے سرسنگ نیں اوہ آہندے نیں پنی مقابلہ کیتیاں بنا آہڑا لایاں بنا نہ مریے۔ ہُن تیک ساڈے نال بیت چکی اے۔ ایدوں اگے دھون وڈھان تے کھل لہان تے جی نہیں کردا۔ کوئی ایسا متا پکائیے پئی بھیدیاں دی قوم تے جُگاں توں ہوندے آئے اتیا چار نوں ٹھل پوے۔“ (51)

”پکا کوٹھا“ کہانی وچ کہانی کار دُنیا اُتے امن تے محبت دا چاہیوان نظر آؤندا اے۔ اوہ علامتی انداز وچ ایٹمی ہتھیاراں، توپاں تے ٹینکاں ورتن توں ملکاں نوں باز کھنا چاہندا اے۔ ایس لئی اوہ دو ملکاں دا حوالہ دیندا اے۔ جنہاں وچوں اک اپنے بچاؤ لئی بھونک دے اندر گھر بناؤندے نہیں جد کہ دو جا غریب ملک منگ تن کے ٹینکاں، توپاں ہوائی جہازاں تے بارود نال اپنے مکان نوں بناؤندا اے۔ آخر لڑائی توں بغیر ای دونوں ملک تباہ ہو جانداں نیں جیویں کہ کہانی کار لکھدا اے:

”پر مالک دا کرنا کیہ ہویا۔ نہ گوانڈھیاں نال لڑائی چھڑی، نہ ایس پکے کوٹ دی پکیائی چاچن دا ویلا آیا۔ اک دن کسے وسنیک نے بے دھایاںیاں بلدی تیلی جوٹی تے ٹھوں ٹھانہ، ٹھاہ ٹھاہ، ٹھپ ٹھک، گرڑ گرڑ دا اجیہا رولا پیا پئی سُنن والیاں دے کن پاٹ گئے۔ ٹینکاں دے بُوہیاں، توپاں دیاں کندھاں تے ہوائی جہاز دیاں چھتاں والا کوٹھا اپنے وسنیکاں نوں نال لے کے دُھوڑ دیاں بدلاں نال اُڈ گیا۔“ (52)

”ڈنڈے دے یار“ کہانی وچ پنجاب اُتے برطانیہ دے قبضے دی گل کیتی گئی اے۔ ایسٹ انڈیا کمپنی نے تجارت دے ذریعے پنجاب دی مٹی دا سارا ست مُکاؤن دی کوشش کیتی۔ ایس مقصد لئی اوس نے ڈنڈے تے ڈنڈے دے یاراں (غداراں) نوں اپنے نال رلایا۔ آخر پنجاب واسیاں نے ایہناں پردیسی بیوپاراں نوں اپنے ملک وچوں کدھن دا فیصلہ کیتا جیویں کہ:

”بستی دے وسنیکاں ڈٹھا پئی پردیسی بیوپاری دیسی مٹی کھج کے پردیس پچائی جانداں نیں تے ست کھچن پاروں دیسی دی مٹی بے سستی ہندی جاندی اے۔“

اوہناں رل کے متاپکایا پئی پردیسیاں دا بٹوٹا ایتھوں پٹیا جاوے تے ڈنڈے دے  
یاراں نے ایس جھگڑے وچ پردیسیاں دا ساتھ دتا۔ کیوں جے اوہ مٹی دا ست  
کھچن وچ پردیسیاں دے بھائیوال سن۔“ (53)

پر آخر جان دے جان دے پردیسیاں نے ایس ملک دی ڈور ڈنڈے دے یاراں دے ہتھ پھڑا دی۔  
محمود احمد قاضی ہوراں دے افسانیاں دے مجموعے ”دریا“ وچ کہانی ”ماں پتر“ وچ پنجاب  
اُتے باہریاں دے قبضہ دے دوران پنجابی وسیب اندر مٹنی بدلاؤ نوں علامتی انداز وچ بیانیا گیا اے۔  
دراصل اک ماں دے تے پتر ہسی خوشی کنک دی واڈھی کردے نیں ماں تے پیو پتراں کولوں خوش  
ہوندے نیں۔ پر باہر لے گھوڑے والیاں نے اوہناں نوں اپنی چابک نال اجیہا ڈرایا پئی اوہناں گھٹ  
کنک وڈھی۔ جد گھر پر تے تاں اوس ویلے دے روئے نوں کہانی کار بیان کردا اے:  
”اج تنان نے پہلی واری ماں دے متھے نوں نہ چمیا تے وکھرے وکھرے ہو  
کے کجھ سوچن لگ پئے۔ ماں کلی چونترے اُتے سٹی رہی..... اوہ دے متھے دا چن  
بُجھیا رہیا۔

گھوڑے دے پوڑاں دی آواز نال ای اوہ جاگی سی۔  
ماں نے کہیا، ”شیدے..... دھرتی تے پیر رکھن پنا میرے نیڑے نہ آئیں۔  
فیچہ..... فیچہ.....“ ماں چیکدی رہی۔  
جدوں گھوڑے دے اگلے دوویں پیر ماں دی چھاتی اُتے آٹکے تے ماں نے جو  
کجھ ویکھیا اوہ اوہدیاں اکھاں ای دس سکدیاں نیں۔  
کیوں جو تاریخ دیاں کتاباں وچ تے کجھ ہور ای لکھیا ہوا اے.....!!“ (54)

پنجاب واسیاں تے ایتھوں دے وسیب نوں برباد کرن مگروں انگریزاں نے ایتھوں دی تاریخ  
خود لکھ کے ساڈے لوکاں نوں پیش کیتی۔ جد کہ اصل حقائق تے کجھ ہور نیں۔ ”گٹے“ کہانی اک غریب  
دیاں آساں تے سدھراں دی کہانی اے۔ کہانی وچ علامت دے رنگ وچ غریب دیاں اپنی دھی لئی  
مہندی تے چوڑیاں دی سدھرنوں گٹے لیر ولیر کردیندے نیں۔ درحقیقت اوہ ساڈے سماج دے گھناؤنے  
کردار نیں جیہڑے کسے نوں خوش نہیں رہن دیندے تے اپنی مرضی موجب حیاتی لنگھان اُتے مجبور  
کردے نیں:

”اوہ مہندی دی پوٹلی نوں لیر ولیر کر چھڈ دے نیں۔  
آپنیاں ناساں پھلا کے اوہ اوہدے ول مخولے انداز وچ ویکھدے نیں۔  
مہندی مٹی وچ رل چکی اے۔

گڈو..... میری دھی..... ہُن دس میں کیہ کراں؟

اوہ روند اے۔

تے چوڑیاں اوہدے ہتھ وچوں تھلے ڈگ کے گر لاندیاں نیں۔

بھیڑویو..... مردودو..... ایہ لہو..... تے ایہ وی لہو۔

اوہ شام دی مٹی رگی سرحد تے جیہڑی اوہدے پنڈ دی بھتوں وڈی کنک دی پیلی

دی پیلی وٹ نال آرلی اے الف ننگا کھلوتا اے تے گتے اوہنوں پنڈ چ وڑن

نہیں دیندے۔!!“، (55)

نعمت احمد دی کہانی ”گبھرو لاٹ“ اک علامتی کہانی اے۔ جس وچ دھرتی اک گبھرو لاٹ بن

کے اپنے سماج نوں دھاڑویاں دے حملیاں، وڈیرہ شاہی تے مارشل لاء توں بچانا چاہندی اے۔ اوہ

بندیاں خاص کر سوانیاں نوں اوہناں دے حق دین دی گل کردی اے کہانی کار لکھدا اے:

”پاپو.....! ٹسی ساڈے جُٹیاں نوں بندی خائیاں چ دھک سکدے او۔ پر

ساڈے دلاں تے جندرے نہیں لگ سکدے۔ سانوں بولن دا حق موڑ دیو۔

ساڈی کوک نہ روکو۔ نہیں تاں ایہ چُپ تہاڈے قہر دے سارے منتر نِگل جاوے

گی۔“، (56)

محمد منشا یادہوراں دے کہانیاں دے مجموعے ”وگدا پانی، وچ شامل کہانی ”اک انھا کھوہ“ وچ

اک گتے راہیں سماج وچ موجود بھگھ، تکلیف تے طبقاتی کشمکش دے مسئلے نوں بیانیا اے۔ اک عام جیہا

کُتا جیہڑا بھگھ لئی درور دیاں ٹھوکراں کھاندا اے پر اوس نوں کوئی نہیں چُکھدا۔ امیراں دے بنگلیاں اندر

رکھوالی کرن والے گتے اوس نوں حقیر جاندے نیں تے اوس نوں آکھدے نیں:

”تیرے وچ ساریاں نالوں وڈی کمی ایہ وے پئی توں دیسی نسل دا ایں۔ تیرے

ماپے وی ایسے ملک دیاں گلیاں وچ آوارہ پھر دے سن۔ تیری صورت شکل وی

اجڈاں، گنواراں والی اے تیرے جُٹے وچوں بدبو اوندی اے۔“، (57)

آخر جدوں اوہ اپنی بھگھ نوں مٹاؤن وچ کامیاب ہو جاندا اے تاں کمیٹی والے اوس نوں

گولی مار دیندے نیں۔ کہانی ”سپ تے خشبو“ وچ اک بال دے ڈرتے خوف دی کیفیت نوں بیان کیتا

گیا اے پر۔ ایہ ڈر اک اجیہی خشبو توں جنم لیندا اے جیہڑی اوس نوں اپنی ماں کولوں آؤندی اے۔

ایس خشبونوں بال بیان نیں کر سکدا۔ پر کہانی کار نے سپ تے بلی دے لفظ ورت کے علامتی انداز وچ

شک تے کسے گھناؤنے کم ول اشارہ کیتا اے جیویں کہ لکھدا اے:

”سپ اوس راتیں پوڑیاں چڑھ کے اُپر نہیں آیا شاید ایس لئی کہ تیرے اتے

گوانڈھیاں دی بلی بھوندی پھر دی سی۔ پر ایس دے پچھوں اکثر ستیاں ہو یاں  
اوہدی مٹی تے چڑھ اوہدا تے۔ اوہدی چھاتی تے کنڈلی مار کے بہہ جاندا تے اپنی  
دوشاخی جیہہ نال اوہدا بھیجا چٹن لگ پیندا اے۔  
ایس دے پچھوں اوہ جدوں وی خشبو یا بدبو سنگھدا، سب اوہدی ہک تے کنڈلی مار  
کے بہہ جاندا تے اوہدا بھیجا چٹنا شروع کر دیندا تے اوہدی ماں آکھدی پئی  
اوہنوں دورا پیاسی۔“ (58)

آخر اُتے بال دی ماں اوس نوں اک خالی عطر دی شیشی روں وچ ولیٹ کے دیدی اے پئی  
ہٹی والے کولوں ایہو جیہی اک شیشی ہو خریدا لیاوے۔ پر ایس نوں کھول کے نہ دیکھے پر بال شیشی کھول  
کے دیکھ لیندا اے تے راہ وچ بے ہوش ہو جاندا اے۔ آخر اوس دی ماں خالی شیشی دے غم وچ لہو  
تھکدی مر جاندی اے۔

’نہی چپ دے بوٹ، کہانی وچ علامتی انداز وچ کالے بدل اندر اک خاص ماحول وچ اک  
خاص طبقے دے لایہ چکن دی گل کیتی گئی، جو سارے فائدے اپنی جھولی پاندے نیں۔ جد کہ غریب  
گرلاؤندے تے وین کردے رہ جاندے نیں۔ اوہناں دے وینا اُتے کاں تے گالھڑ ہسدے نیں:  
’ویناں دی واج نُن کے بنیریاں تے بیٹھے کاں ہسن لگ پئے۔ طوطیاں چاگھی  
کیتی تے رکھاں دیاں ڈالاں نال چمبڑے ہوئے گالھڑ تھلے لہے آئے تے اپنیاں  
پوشلاں دے شملے اُچے کر کے نچن لگ پئے۔“ (59)

آخر دولت دے کجھ خانداناں اندر کٹھے ہو جاؤن پاروں اک پاسے سرمایہ کاری رُک جاندی  
اے تے دوجے پاسے فصلاں نہیں اُگدیاں۔ سٹا ایہ نکلد اے پئی کسے نوں اپنی طلب موجب شے نہیں  
ملدی۔ آخر پیسے والیاں دے غلط قانون بنوان پاروں شہر اُتے عذاب آ جاندا اے۔ درحقیقت چپ  
رہنا تے اپنے حق لئی نہ بولنا تے اپنے مقام نوں چھڈ کے نس جاؤن والے لوکاں اُتے غربت تے کال آ  
جاؤندا اے۔

’سدھراں دی سولی‘ وچ سماج وچ ہون والے واقعات کہانی دے مرکزی کردار اُتے اپنا اثر  
پاؤندے نیں پئی اوہ ہر گل اندر منفی رویہ اپناؤن اُتے مجبور ہوندا اے۔ کدی اوس نوں خواب وچ بنگلہ  
دیش دے وکھرے ہون، مکتی باہنی تے فیر پاکستان اندر حکومت دے تحتہ اُلٹن بارے سوچ آؤندے  
اے۔ کدی اوہ حق تے باطل دا انتارا کرن لگ پیندا اے:

’پتا نہیں کیہڑا لیڈر غدار تے کیہڑا محب وطن ثابت ہو یا ہووے؟

کیہڑی خبر افواہ تے کیہڑی افواہ سچ ثابت ہو گئی ہووے۔ تے ایہ وی نہیں کہیا جا

سکدا پئی جو کچھ ثابت ہو یا اے، کدوں تک غلط ثابت نہ ہو جائے..... پر نہیں۔“ (60)

کہانی کار نے علامت دے رنگ وچ ۰ ۷ دی پاکستانی سیاست دے حالات نوں بیان کیتا اے۔ اوس نے ایہ گل وی ساہنے لیاؤندی اے پئی سماج اندر جنم لین والے مسئلے کس طرحاں کسے وی بندے دی شخصیت نوں مسخ کر دیندے نیں۔ جدوں مرکزی کردار ڈاکٹر نوں چیک اپ کرواندا اے تے اوہ اوس دی کھوپڑی وچوں پیڑ کڈھدا اے:

”ایہ پیڑ اے..... ایہ تیری کھوپڑی وچوں نکلی اے۔ اجکل جیہڑی ہوا چلدی اے اوہدے وچ بہت سارے نکلے نکلے ذرے ہوندے نیں جیہڑے ہولی ہولی کھوپڑی وچ جمدے رہندے نیں تے پھیر پیڑ داروڑ بن جاندا اے۔ اگوں توں پرہیز لئی ساہ لینا چھڈ دے۔“ (61)

درحقیقت کہانی کار نے علامتی انداز وچ مرکزی کرداراں دے خواباں راہیں سماج نوں بدلن دی چاہ لئی مزاحمت دکھائی اے۔

”کرپیج“ کہانی وچ اک گڑی نوں دورے پین دی وجہ نوں علامتی رنگ وچ بیان کیتا گیا اے۔ درحقیقت اوس اندر اچھے جذبات اُٹھدے سن جنہاں نوں نہ تے اوہ بیان کر سکدی سی تے نہ اوس دے گھروالے اوس دی صورت حال نوں سمجھ سکدے سن۔ پر کہانی کار نے اوس دیاں سوچاں تے جذبات بارے گل سمجھاؤن دی کوشش کیتی اے:

”اوہدے اتے بھرے پرے گھر تے شہر وچ وی ہر ویلے اکلاپے دے تنبو تے رہندے۔ کدی کدی اوہ اپنے جُھے دی ان پڑھی کتاب کھول کے آپ ای تصویراں دیکھن بہہ جاندی پھیر میلی ہو جان دے ڈرتو ٹھپ کے رکھ دیندی۔ اوہدا پنڈا جیہدے اُتے اوہنوں آپ وی سونے دا پانی چڑھیا جا پدا اسی کدی کدی سکا سڑیا چڑھ نظر اون لگ پیندا تے مڑھکے وچوں مونییاں مچھیا دی اچھان اوندی۔ اوہ کتاب لے کے پڑھنا چاہوندی تے تھان تھان تے مونییاں ہونییاں کھیاں جہمڑیاں نظر اون دیاں۔ بعض ویلے ایہ گویڑ لاونا اوکھا ہو جاندا پئی اوہدے دورے دا سبب کیسی۔“ (62)

”وگدا پانی“ وچ بندے دی اکو جیہی حیاتی تے ورتارے توں اکتاہٹ نوں بیان کیتا گیا اے۔ بندے نوں اپنی روح توں جالا لا کے تکلف نوں چھڈ کے سادی زندگی گزارنی چاہیدی اے۔ کہانی کار دسنا چاہندا اے پئی اسیں اپنی حیاتی وچ جیویں مرضی نواں پن لیاویے پر ایہ دُنیا اک اجیہا

کھوہ اے جتھوں باہر نکل کے ای سیس پُرسکون ہو سکدے آں۔ ”بوکا“ کہانی وچ علامتی انداز وچ پیو، پتر دے خواہاں راہیں قہر دی رات دی گل کیتی گئی اے جس وچ کوئی بول نہیں سکدا۔ پکھیر و آواز نہیں کڈھ سکدے۔ درحقیقت ایہ افسانہ دریاواں تے ڈیماں دے نہ بنن دین تے عام لوکاں کی تیک پانی نہ اپڑن دین اُتے چائن پاؤندا اے۔ جیویں کہ ایہناں لفظاں توں ظاہر ہوندا اے:

”کوئی فائدہ نہیں۔“ ”کیا تے تھکیا ہو یا بندہ آکھدا اے۔“ ”ایہ پتا کرنا چاہیدا اے ایہ جرے جرے بوکا وچ سٹ کون دیندا اے؟“

”توں چُپ کر اوئے۔“ بہت سارے آکھدے نیں، ”شکر کر لہ گیا اے۔“

”کوئی فائدہ نہیں۔“

”میں دساں کون سٹ دیندا اے۔“ اک بندہ پچھوں اگے آکے آکھدا اے۔

”دس۔“

اوہ ڈب وچوں چھری کڈھ کے رسی وڈھ دیندا تے ہسن لگ پیندا اے۔ سارے بندے بُت بنے اکھاں پاڑ پاڑ کے حیرانی نال اوہنوں ویکھدے رہندے نیں۔ اوہ ہسد اہسد اک پاسے ٹر جاندا اے۔ کھوہ وچوں کسے بھاری شے دے ڈگن دی آواز اوندی اے تے میرے مونہہ وچوں چیک نکل جاندی اے۔“ (63)

ملک دی گل ایہ پئی پاکستانی پنجابی افسانہ نگاراں نے سٹھ دی دہائی وچ سماجی، سیاسی، معاشی، اخلاقی تے سائنسی بدلا پاروں علامتی افسانے نوں اپنے اظہار دا ذریعہ بنایا۔ اوہناں اپنے افسانیاں وچ نہ صرف سیاسی جبر تے مارشل لائی چیزاں نوں علامتی رنگ وچ بیان کیتا سگوں اوہناں نے سماج دے کوچھاں تے وسبی دُپھیڑاں نوں علامت راہیں وصال کھتر وچ بیان کیتا۔ پاکستانی پنجابی افسانہ نگاراں نے کہانی وچوں اکہرے بن تے سطحیت نوں مُکا کے ذاتی تلازمے، رمزیے، علامیے تے اشاریے وی شامل کیتے۔ ایس طرحاں اوہناں نے اپنے قاری نوں خارجی زندگی دے نال نال داخلی تے باطنی زندگی نوں سمجھ کے سماج دے مسئلیاں نوں حل کرن دی اک نویں راہ بھائی۔

.....

## REFERENCES:

- \* Assistant Professor, Govt. College (W), Noshera Virkan
- 1- Dr. Sohail Ahmad Khan- Alamaton ke Sarchashmey, mashmoola Alamat ke Mobahas( Intihab Maqalat), Maratba Ishtiaq Ahmad (Lahore: Bait-ul-Hikmat, 2005) 113
- 2- Waris Sarhindi (Moalaf)- Qamoos e Mutradfat, (Lahore, Urdu Science

- Board, 1986) 810
- 3- Syed Ahmad Dehlvi- Farhang Asifia (Lahore: Maktaba Hassan Sohail Limited, Jild som, tabaa dom, 1974) 279
  - 4- Waris Sarhindi (Moalaf)- Ilmi Urdu Lughat Jamia, (Lahore, Ilmi Kitab Khana, 2003)1019
  - 5- Dr. Anees Ashfaq- Alamat kia hey quon kar banti hey? mashmoola Alamat ke Mobahas( Intihab Maqalat),Maratba Ishtiaq Ahmad (Lahore: Bait-ul-Hikmat, 2005)159
  - 6- Waseem Ghohar- khandar Shehar di kook (Lahore: Sarang Publications, 1989)24
  - 7- As Above, 28
  - 8- As Above, 33
  - 9- As Above, 37
  - 10- As Above, 45
  - 11- As Above, 51
  - 12- As Above, 58-59
  - 13- As Above, 61
  - 14- As Above, 71
  - 15- As Above, 73
  - 16- Hanif Bawa- Kahani (Lahore: Pakistan Punjabi Adabi Board,1994) 16
  - 17- As Above, 18
  - 18- Nasir Baloch- Seetian Akhan Waley (Lahore: Pakistan Punjabi Adabi Board,1986)33-34
  - 19- As Above, 40-41
  - 20- Afzal Toseef - Tali Mere Bachrey (Lahore: Nigarshat,1988)48
  - 21- Agha Ali Mudasar- Chitey Lirrey Mailey Lok (Lahore: Swera Video and Publisher, 1990)48
  - 22- As Above, 56-57
  - 23- As Above, 90
  - 24- Ahmad Saleem- "Ishtihari" Mashmoola Mazahmati Adab Punjabi, Fahar Zaman (Islamabad: Academy Adbiat Pakistan, Jild 2, shumara 2, 1995)94
  - 25- Manshayad- Ghughugo ghu Mashmoola Mazahmati Adab Punjabi, Fahar Zaman (Islamabad: Academy Adbiat Pakistan, Jild 2, shumara 2, 1995)147
  - 26- Habib Faiq- Rohi Roop Nawaikley Khab "Mashmoola Mazahmati Adab Punjabi, Fahar Zaman (Islamabad: Academy Adbiat Pakistan, Jild 2, shumara 2, 1995)285
  - 27- Farzand Ali- Kand pichey Akhaan (Lahore: Sulaik composer, 1996)48-49
  - 28- Ilyas Ghuman- Pind di Laj (Lahore: Adara Punjabi Zaban te

Saqafat, 1999)32

- 29- As above, 110
- 30- Parveen Malik- Nikey Nikey Dukh (Lahore: Pakistan Punjabi Adabi Board, 2004)15
- 31- As Above, 24-25
- 32- As Above, 39
- 33- Parveen Malik- Ki Jana Main Kon (Lahore: Sarang Publications, 2015)28
- 34- As Above, 79-80
- 35- Maqsood Saqib- Kahaniaan (Lahore: Suchait Kitab Ghar, 2013)20
- 36- As Above 28
- 37- As Above 35
- 38- Maqsood Saqib- Kahaniaan, 45-46
- 39- As Above 61
- 40- As Above 71
- 41- As Above 90
- 42- Akbar Lahori- Akbar Kihaniaan (Lahore: Pakistani Punjabi Adabi Board, 2006)109
- 43- As Above, 114
- 44- As Above, 156
- 45- As Above, 160
- 46- As Above, 186
- 47- As Above, 193
- 48- As Above, 196-197
- 49- As Above, 203
- 50- As Above, 205
- 51- As Above, 226
- 52- As Above, 254
- 53- As Above, 258
- 54- Mahmood Ahmad Qazi- Darya (Lahore: Suchait Kitab Ghar, 2007)32-33
- 55- As Above, 70
- 56- Naimat Ahmar- Basanti (Faisalabad: Adara Adab o Fun, 1985)110
- 57- Muhamad Manshayad- Wagda Pani (Lahore: Sanj Publications, 1987)27
- 58- As Above, 40
- 59- As Above, 43
- 60- As Above, 129
- 61- As Above, 134
- 62- As Above, 152
- 63- As Above, 169